

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ
МИЛАН БОКОВИЋ

УСПОМЕНЕ СВЕТИСЛАВА НЕДОВИЋА

ПРЕДГОВОР

Намера ми је била још пре извесног времена да напишем нешто о себи и својим претцима, и то да оставим својима да се неби заборавило¹! Али овоме су стајале као препрека: недовољно материјала и података, а нарочито у колико се ово односи на моје претке, па сам ово морао прикупљати у колико из предања тако из разних споменика и забележака.

Према подацима, знасе да су моји претци још из давних времена живели овде! Да је то племе у добу турске владавине било ајдучко племе у планини Јелици² која је била под огромном шумом, и да су према онд. обичају мењали своје презиме по својим родитељима било мушког или женског пола! Као на пример што су носили име Павловићи, касније Недовићи, Јањићи па опет Недовићи.

Дакле, знасе то: да у доба I и II српског устанка у кући наших предака живело је седам пунолетних мушких глава и велика заједница од педесет до шесет чланова породице. По предањима се вели да су то била браћа: али то није сигурно, јер можда су то

била и браћа од стричева — рођаци и даје један део те задруге живео на бачији у „Доловима“³ на челу ове заједнице зна се био је старешина Милосав а жени му било Неда која је касније умрла од Милосава и по њезином имену наши су узели презиме Недовићи! Од седам пунолетних чланова ове заједнице били су: Милосав, Павле, Антоније, Буро, Лазо, Алекса и Стеван. У II срп. устанку Буро и Лазо су погинули у борби противу турака; Алекса је учио школу у Заблаћу⁴, кога је кнез Милош одвео собом у Крагујевац, а касније у Београд који је раније (био) чиновник кнежев, а касније мењач новца у Београду. Он није оставио потомке. Милосав је оставио синове Стевана и Николу, Стеван је оставио сина Луку; а Никола синове Милића и Милсава, Лука је оставио синове Марка и Матија, а Милсав синове Љубомира, Сретена и Илију.

Антоније је оставио потомке који и данас носе презиме Недовићи у Паковраћу⁵.

Потомци пок. Буре који је погинуо у устанку сада се презивају Тодоровићи.

Лазо је имао сина Михаила а Михаило синове Јована и Косту и Милана, Јован синове Милована, Живојина и Милана, Милан синове Владимира и Милоша.

МОЈЕ УСПОМЕНЕ

Написане и подељене у пет временских поглавља:

I део обухвата моје детињство од дана рођења 1—X—1887 год до 1907 год

II део обухвата од 1907 год до 1919 год.

III део од 1919 до 1921 год.

IV део од 1921 до 1941 год и

V део од 1941 до 1960 год.

Тесна, кривудава, клизава и трновита стаза мога живота јесте.

Рођен сам 1—X—1887 год. од оца Илије и мајке Драгиње рођ. Стамболић, у сиромашној сеоској кући у селу Ртарима⁶. Мајка мије умрла нисам је ни запамтио, детињство сам провео у кући мога оца под врло тешким условима, који су у то време били на селу свудае тако јер се у опште за боље није ни знало.

Храна за децу била је проја, скроб и пасуљ; патоса и кревета уопште није било: спавало се у слами на земљи. Са нешто мало покривке. Разне заразне болести су царовале а нарочито зими 70% деце је до своје десете године умирало а највише од дифтерије, јер

у опште није нико ни ишао лекару; јер у Чачку је био једини лекар Кужељ⁷, а округ територија од Рудника до Јавора; овакав начин живота и све што се ту догађало приписивано је некаквој судбини коју је одредила нека вишња сила.

У 8 год. свога живота пошао сам у основну школу у Марковици⁸, која је тек била отворена јер пре тога у овом крају није било школе! Слабо одело, слаба храна, школа далеко; стан никакав; строг режим у школи телесна казна код куће и у школи ни где никакве милости па ипак под таквим условима сам успео да будем међу одличним ђацима кроз све четири године. По завршетку основне школе учитељи су моме оцу предлагали да ме упише у гимназију, али од тога није било ништа јер није било материјалних могућности, те тако ми је остало да од своје 12 год прихватим тежачке пољопривредне послове па затим и надничење код имућнијих сељака.

Моје сазнање о Соц. демократској партији

Мој стриц из фамилије био начелник срески у Зајечару и сваке године за време верија време је проводио у селу, а имао је много књига које је са собом доносио а међу овим књигама било је доста које су проповедале Социјализам а међу њима и Стварни народни учитељ од Васе Пелагића и неких часописа од Светозара Марковића и др. Ове књиге ја сам у сласт читао а мислим да је ове књиге мој стриц као начелник срески пленио па их није уништио већ их за себе задржао! Ту сам нашао и програм Соц-демократске странке, па сам ту нашао много лепих ствари, у разговору са неким од старих људи сазнао сам да и у селима има Социјалиста па су ми казали да ту у селу Негришпорима⁹ Миленко Јованчевић¹⁰ је Социјалиста; па су ми казали за браћу Мићиће Божа¹¹ и Љуба¹² од Ариља па за Јеврема Обренића¹³ из Пшаника¹⁴ па за Н. Н.¹⁵ из Свештице од Ивањице као и Драгишу Лапчевића из Ужичке Пожеге; поред овога из моје околине било је неких мало старијих од мене који су учили занате у Чачку па приликом мога одласка у Чачак са њима сам се састајао дискутовао и они су ми давали радничке новине, па преко ових сам се упознао са Велисавом Јањићем¹⁶, Костом Новаковићем и Филипом Филиповићем и др и на тај начин 1907 год будем примљен у Соц. демократску партију и на првим састанцима конференцијама сам се упознао са друговима Радомиром Ивановићем¹⁷, Војом Михаиловићем¹⁸, Стевом Топаловићем¹⁹, браћом Чедом

и Драгићом Цвијовићем²⁰, Тасом Петковићем²¹, Миланом Ницовићем²² и др. По моме мишљењу у Чачку ова организација по броју била је мала али по квалитету људи добра. 1907, 1908 и 1909 припадао сам чачанској организацији, а 1910 смо основали партиске јединице и по селима. У то време је било врло тешко бити члан Социјалистичке партије; могао си бити и најбољи, али и власт и школа и црква и комшија су на такве гледали презриво и на сваком месту указивали прстом на ове! И ако смо некад у дискусији иступили да доказујемо да смо у праву нису нас хтели слушати већ су нас напуштали.

Али поред свега тога ипак до 1912 г балканског рата у свим селима у околини Чачка биле су основане партиске јединице а ако у неком селу није било довољно другова она је спајана са суседном јединицом у другом селу.

БАЛКАНСКИ РАТ

Сви војни обавезници су мобилисати сем велики трговци и шпекуланти они су остали да се богате као лиферанти за војску у овај ослободилачки рат смо пошли са великим одушевљењем за ослобођењем наше браће испод турског ропства! Ја сам припадао V прекобројном пуку у коме је било највише Социјалиста, пасе приписивало да се то води како нека строго дисциплинска јединица јер у њози су били сви жандармериски официри у ствари је дисциплина била сувишна, са турцима водиле се борбе од Рашке до Скадра и на Скадру као помоћ Црногорцима. У борбама противу турака изгинуо је велики број наших другова, а нарочито под Скадром. Наша влада непромишљено је водила политику завојевања противу Албаније о њози је довољно писао пок. Димитрије Туцовић у својој књизи о политици наше владе према Албанији. Жртве које је наш народ дао у Албанији и под Скадром много су веће него у борби противу Турака.

На крају ово се увидело, када су Велике силе донеле одлуку о самосталности Албаније и када је међународна комисија одредила границе између нас и Албаније.

Узалуд су биле и жртве у људским животима, муке и материјална штета као и недостојан однос према Албанији од стране наших руководећих људи.

Тек што се завршио рат са турцима 1913 год. и мир потписан, дошло је до неспоразума између наше и Бугарске владе о по-

дели освојених територија. Да би се и ово питање мирним путем решило обе силе су пристале да ово питање реши високи арбитар Руски цар али у том међувремену већ су отпочеле борбе између браће и дојучерашњих савезника. Пре почетка борбе наша јединица је из Албаније повучена на Бугарску границу, а тамо су са једне и друге стране трупе довођене; сукоб је био неизбежан.

У оно време трупе нису возом превожене, а није било ни других средстава већ у јуну месецу под тешком ратном спремом пешачило се по 50 — 60 километара дневно а наша јединица је из Албаније имала маршуту преко Косова до Скопља па до Зајечара па обратно на Власину у борбу. И нас и Бугаре у жртвама овај је рат коштао пет пута више него са турцима. Нама у помоћ су дошли 13 батаљона Црногораца а није се вратило више од 3 батаљона т.ј. 3.000 људи.

У овим ратовима сам учествовао са турцима са пуно воље за ослобођење наше браће на југу као административни наредник, а наус ишао са II вод 3 чете I батаљ V прекобр. пука; у борби противу Бугара ратовао сам противу своје воље, није ми ишло у главу овај рат између два словенска народа дојучерашњих савезника; у овим ратовима сам одликовао са две златне медаље! Наиме за храброст и ревносну дужност.

У току једне године проведене у овим тешким данима упознао сам се са већим бројем људи Социјалног духа јер као што сам рекао наша јединица је била састављена са територије целе Србије па је изгледало као да је то јединица која је комбинована из неких политичких разлога; па су нам и говорили ако би сви изгинули да се то неби много познало јер смо из свих крајева земље, а посебно строга дисциплина — тортуре од стране жандармериских официра. Говорило се да су још тада полициске власти водиле спискове о обавезницима који припадају напредном покрету, да су спискови достављати командама на распоред.

Колера! При крају Српско-Бугарског рата претешка болест колера пренета из Азије појавила се, и моментно су људи падали и умирали! Противу ове болести није било лека, и само ако се неко пожали одвајан је и слат у једну царинарницу гди су болесници затварани свако јутро јурила су кола са лебом који је убациван у царинарницу а вода је била доведена.

Мир је закључен али колера! Требало је издржати карантин 20 дана негде у брдима па демобилизација; тако је колера утамашила велики број преживелих бораца. У то време наши су изазвали

побуну у Албанији јер су окупирали један део Албаније то јест део између Шар-планине и Црног Дрима и ту је владао страشان терор, убијало се немилице само дасе тај живаљ ту угаси због чега је дошло до устанка па је опет по други пут међународна комисија одредила границе које кобајаги нашим нису биле јасне!

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

28 јуна 1914 год. бијо сам на војној вежби у „Гиљанима“ ту се сазнало о потресном атентату у Сарајеву. Обавезници бив. V прекобр. пука су упућени у Крагујевац као мобилно место. Држава је била неспремна и сиромашна није било ни одела ни опреме изузев ми који смо дошли са вежбе што смо имали одело и то врло слабо!

У Крагујевцу је мобилисан пук, али већина обавезника у својој одећи како је кошта имао, а било их је који су у рат пошли онако у кошуљама и зубуну како се то онда на селу носило.

Јединица је требала да крене у правцу Ваљева, прво наше коначиште било је Даросава близу планине Букље. Ја сам био упућен за коначара са мном су ишли коначари и један вод војника. Приликом нашег доласка у Даросаву ту је била једна артиљерска јединица; место за бивак смо нашли одредили и места за кујну али воде уопште није било; у тој околини бијо је свега један бунар који је била заузела та артиљерска јединица код кога је била постављена стража. Није било другог излаза већ да се узме вода са тога бунара који чува стража, али стражар није дозвољавао! Ја употребим силу потегнем пиштољ и стражара уклоним док војници воду захвате. Око овог мог поступка направила се читава узбуна, сада је постављена удвојена стража. Мене су ухватили под стражу ставили у споразуму са командантом V прекобр. пука извели пред преки војни суд на дан 4 јула 1914 год. Војни суд са својом пресудом ме лиши чина наредника док иначе ми вод није одузели.

Отпочињу борбе! Аустријанци су били прешли и преко Дрине и заузели Цер планину. Наша јединица се по ноћи усиљеним маршем упутила ка Завлаци а 8 јула у зору смо дошли у додир непријатељских снага.

Аустријанци су били богато снабдевени и модерно наоружани, а ми смо били права сиротиња у полу-војничком оделу а фишеклије на узици а у више случајева у кошуљи и зубуну. Отпочела је неравна борба. Аустријска артиљерија свих калибра њени митраљези

доста муниције, а код нас по 15 до 50 метака нож на пушку и напред. У првим сукобима се осетило да код шваба не постоји одлучност за борбу јер се на то још нису прекалили, а код наших бораца навика на јуриш. Три дана се водила борба за Цер планину али осудну битку је увек одлучио јуриш, на јуришу један наш вод је нагонио у бегство по батаљон шваба! Швабе су у бегству са планине Цер оставили велики ратни плен: после ове борбе и победе ја сам похваљен и чин наредника ми је повраћен. У борбама на Церу је изгинуло много наших бораца, тако код саме пирамиде у једном јуришу погинуло из моје чете 83 борца за неколико минута али је ипак положај заузет.

После када су се швабе повукле са Цера настављена је борба на Дрини! Да опишем један случај. У Тскеришу под Цером нас је нападала једна коњичка јединица у којој су били готово све Чеси ту је пао све леш преко леша коњи и војници јер су сви по неколико пута нагоњени на јуриш. Док смо ми водили борбу у Мачви Аустријанци су прешли код Крупња и заузели „Мачков камен“ тако да смо ми били принуђени да се пребацимо на Мачков камен око кога су се водиле огорчене борбе: на једном ужем појасу је учествовало 8 пукова од којих је сваки преполовљен а неки као наш V и IX дунавске дивизије су били по 2/3 изгинули, на овај мали простор принц Борбе натерао 8 пукова у борбу па је за испријатељску артиљерију било врло добра мета. У ноћи између 7 и 8 септембра ја сам претешко рањен тако да сам био ван свести и остветио сам се тек на дивизијској болници где сам видео и већи део наших официра који су били рањени.

Од овога рањавања сам изгубио много крви јер није имао одма ко даме превије а после сам издржао две тешке операције које су морале дасе изврше да би се парчета гвожђа из тела поварила.

Месеца новембра нисам бијо прездрављено а опет је наступила аустриска офанзива до Рудника и свакуација болница па је затим дошао напред трбушни па затим пегави тивус који сам преболео у крушевачкој болници! По оздрављењу сам се вратио у јединицу која је била попуњена од крушевачких резервних трупа где сам мало кога познавао јер су моји стари другови махом изгинули. Месеца марта 1915. год из Прахова са једном групом официра и подофицира кренуо сам у онд. Царску Русију ради пријема ремоната хране и оружја и тамо смо провели три месеца. За време боравка у онд. Царској Русији видео сам много што-шта: гостопримство које само могу да

имају Словенски народи; огромна богатства спахија а много сиротиње са доста деце здрав руски елемента — јаку борбену вољу и неустрашивост; најдуже времена смо провели у Украјини а нешто краће у централној Русији. На фронтима су вођене крваве борбе а у градовима и селима централне Русије рат се није осећао! Највише ми се свиђало братско гостопримство сиромашних слојева!

По завршетку својих задатака вратили смо се у земљу моја јединица је била у биваку „Кијеву“ иза Крагујевца. У то време је на фронту било нешто мирније али се говорило о припреми и нападу на нас. Бугари су од нас поставили неке захтеве у погледу Македоније и већ је вршила мобилизацију са севера су Немци припремали напад. Ми смо се на граници према Зајечару састајали и они су имали гледиште да нетреба дасе бијемо јер смо један народ. И док су постајале наде да не дође до борбе она је почела нападом Бугара! Крваве су то битке биле готово сваког дана се ишло на нож. То је била права кланица мало се пуцало! Док смо ми према Бугарима давали јак отпор позади око Смедерева тугњали су непрекидно тешки немачки топови они су прешли Дунав.

На нашем фронту је наређено повлачење; видео сам када се код Зајечара минирају наше тешке хаубице и пади читаво поље белог брашна које је доведено из Русије! Ово је за нашег војника било катастрофално јер ми нисмо знали за оступање! Повлачење се наставља према Ртњу а у стопу нас гоне Бугари! А када смо се спустили у долину Јужне Мораве било је још теже ниси могао проћи од народа који оступа! Ја сам са својим водом био у заштитници а мост на Морави је био порушен, те смо прешли у Алексинац корпама које су још радиле од рудника. Ми смо се сада нашла као у мишоловци, са запада надиру Аустријанци са севера Немци а са истока Бугари који су се пробали до Скопља; наставља се повлачење ка Преполцу преко Прокупља и Лебана гди се води огромна борба између нас и Бугара. Ја са својим водом опет у заштитници! На Преполцу будем теже рањен од шрапнела и заробљен од стране Бугара превијен и спроведен у логор код Ниша време је било рђаво сваки дан пада киша па и снег хране никакве у пољу блато до колена нигде да се седне а околна бугарска стража; ту смо се нашла још неколико другова из моје јединице, рана на глави ми се мало замирала али ми ипак задаје бриге. У логору разговарам са друговима да би требало покушати бегство и још за дана изаберам најпогодније место: и када се вече спустило бугарски стражар је дремао код ватре, ја искочим и почнем да бежим за

овим се чула пуцњава и галама Бугара када сам одмакао неколико стотина метара приметим да замном има нека јурњава обазрем се и видим читава десетина наших бежи обазрем се више није било ни пуцњава ни гоњења; сачекам другове који су за мном побегли међу којима је било неколико и познаника! Упутимо се Јужној Морави да тражимо прелаз гди нађемо један мали чамац којим се по неколико превеземо! За овим пођемо у правцу Јастребца, али овуда је војска куљала са истока и севера тако да смо морали по цео дан проводити у шумама по ноћи ићи; тако пређемо Јастребац и у једном селу ме ухвати немачка патрола па како сам бијо рањен са завојем спроведу у крушевачку болницу у којој будем превијен и останем четири дана па опет побегнем и после два дана нађем се више Краљева на Ибру који је бијо доста бујан покушавао сам да газим а знам мало и да пливам али нисам сигуран у себе и после неколико дана лутања једно вече покушам да претазим одело ски-нем и ако је бијо мраз па га вежем на леђа и загазим али ме вода понесе и одем низ воду неколико стотина метара и пређем на другу страну. Сутрадан сам дошао кући која је била опљачкана хтео сам живети илегално али су онд. власти то пријавиле швабама и мени је саопштено да се морам пријавити иначе ће ми породицу интернирати; што сам морао учинити па сам спроведен у затвор гди сам дуго остао под ислеђењем одакле на крају опет успем да побегнем дуго времена сам живео илегално па су ме ухватили и спровели на рад сечу шума а тамо у сукобу са њиховим војницима будем теже рањен, а после тога времена провео сам у болници када сам из болнице изашао швабе су ме били узели за таоца бојећи се устанка а пошто су у мене сумњали код мене су извршили претрес све прекопали тражећи оружје а када то нису нашли они су опљачкали све што се могло однети.

Учествовао сам у стварању организација за устанак за уништење комуникација и саобраћаја а 1918. год. сам ступио у јединицу 1 чете 1 бат. X п. пука; постојао је распис да сви војни обавезници који су радили на администрацији се пријаве ради распореда на службу то сам и ја учинио и бијо сам распоређен за порезника у Гучи. У то време је покренуто питање организације радника јер је њихов положај био претежак преставници Соц. демократске партије су у највећем случају изгинули! Погинуо је Димитрије Туцовић, умро Душан Поповић и др. али ипак наместо њих појавили су се други. Дошао је Филип Филиповић и др. и већ децембра месеца 1918. год. одржао се састанак и отпочело са радом. На челу тог иницијативног

одбора били су другови Филип Филиповић, Сима Марковић, Драгиша Лапчевић, Живко Топаловић, Иван Чоловић, Триша Кацлеровић, Милош Требињац, Драгомир Мирић, Драгомир Марјановић (?), Живота Милојковић, Коста Новаковић и др. а мислим и Никола Ковачевић — почело се са радом о формирању нове партије, обнављане су и ниже партијске јединице, и већ је са радом отпочето, али рад овога покрета био је регистрован а сматран као илегалан и ако законом није био забрањен.

У месецу фебруару 1919 год. одржата је партиска конференција извршног партиског одбора и донета одлука за сазив партиског конгреса ради уједињења партије, у радничким новинама је ово објављено за 19 април 1919 год. и о одређивању делегата за конгрес а већ 1 марта већи број партиских радника је бијо мобилисан и стражарно спроведен у Албанију и Македонију то је бијо случај и самном позван сам и стражарно спроведен у Дебар а одавде у Пишкочеју у Албанију.

Ја сам сазнао од другова из извршног одбора Филипа и Косте да је у одбору било подељених мишљења у будућој организацији партије док су једни били за организацију по руском узору III Интернационале да се власт освоји путем револуције путем народних маса; други су били за легалну борбу путем избора и парламентаризма. А у народу код радника и сељака је прихваћен принцип Руске револуције.

Месеца маја исто је Филип Филиповић стражарно спроведен у Пишкочеју, били смо заједно а касније и Светислав Живковић³² из Трнаве²⁴ Филип ми је казивао нашироко о I конгресу и раду одбора и расцепу на конгресу.

У то време ни војска није била поштеђена од утицаја партије а за 1 мај на свим шаторима у Пишкочеји освануле су црвене марамнице које су набављене и подељене; за овим се и јавно говорило о бољшевичкој партији и великом творцу Лењину а и нешто материјала забрањеног је подземним каналима (стигло) као новине, часописи, летци и др. у јединицама су отворате ћелије предавања и др. Ми који смо тамо били прогнати ипак смо нашли погодно тле за рад. Како међу војницима тако и међу месним становништвом. По мом мишљењу ово је имало донекле одраза на изборима општинским и посланичким у Македонији.

Из унутрашњости од другова сам добијао писма која су цензурисана, али је било и подземним каналима; на све начине су радили да би из редова партије нашли издајнике; па било путем под-

миштивања или неких службеничких положаја, а у колико то није помагало следовали су прогони и хапшења.

Ми смо преко поверљивих другова тамо у војсци стварали читаве буне и одрицање непослушности; и тако једном приликом I батаљон добије налог да пређе из Пишкопеје преко Дрима у неко место Селиште и да га поседне. Ми смо на поверење говорили војницима да и ово овде није наша земља и да нетреба ићи преко Дрима, и дасе цео батаљон јави ујутру на рапорт да би омели ово спровођење и тако је и било када је требало батаљон да се спрема за покрет. Цео батаљон се јавио на рапорт. Командант батаљона је покушао да поколеба војнике говорећи да свака чета изабере по једног који ће у име њих говорити али се са овим војници нису сложили. На крају командант пука је одредио другу јединицу а код нас покренуто ислеђење о покретачима, као иследни судија био је пок. Љ. Кордић²⁵ из Чачка који је почео са саслушањима образован је преки војни суд а када се није могао ништа одмотати мене су из основа подозрења извели пред преки војни суд, који је својом пресудом лишио ме наредничког чина.

Месеца јула Филип је се изненада изгубио па нам се после неколико дана јавио из Београда под другим именом С р е ћ к о како смо га ми били прозвали.

Ипак су другови једни одлазили а други долазили смењивали се у виду војне вежбе а под спровођом страже, а ја сам тамо остајао ка стари гавран у золошком врту. Све до 19 — XII/19 г. када сам отпуштен и са свима раздужен и ако сам однео на себи одело а у објави сам пуштен као административни наредник.

21 — XII/19 год. сам стигао у Чачак неко их је обавестио те ме је велики број другова и познаника сачекао на станици другови су ми говорили као дасам се тамо поправио, бијо сам живахан пун снаге, за овим се наставило још активније на организовању као дасу се чули одједи од Руске и Мађарске револуције, сваког момента могао је масе да захвати пламен.

Према мени су прављене претње тражене изјаве о свом политичком гледишту обећавана повољнија службеничка места а када ово није помогло када сам се као делегат партије вратио са II конгреса дат ми је отказ као антидржавном елементу, а ја сада сам већ имао више одрешене руке да радим.

Филип и Коста су ми говорили да је на I конгресу изабрата комисија која ће израдити програм партије за II конгрес партије, а ово је и преко штампе писато. Између I и II конгреса је наступила

велика живост на политичком пољу. Код чланова партије и ван партијаца је дошао до једног политичког врења, свугде и на сваком месту се расправљало о новој престојећој држави по узору на С. С. С. Р.

Много пута се тражило изјашњење од нас чланова партије који смо раније припадали Соц. демокр. партији ко нас је у партију примијо, за неке је то било и тешко објаснити, јер одма после I конгр. а и после II држати су састанци и на тим састанцима је дискутовано ко може треба и хоће (да буде) члан ком. партије, тако да за нас није бијо неки стаж изузев онај из Соц. демок. партије; у месецу фебруару 1920 год. извршни одбор Р. П. Ј. (к) одржао је конференцију у Београду на којој је и расмотријо нови програм партије и заказао II конгр. партије за 20 април 1920. године, а партиским јединицама је послат програм у виду брошуре (књижице) а поред тога је штампан и у радничким новинама. Овај програм управо предлог програма организације су биле дужне на својим конференцијама разрадити ставити своје примедбе и вратити извршном одбору Р. П. Ј. (к) и изабрати делегате на конгрес. Мислим да је критеријум за избор делегата бијо на сваких 100 чланова 1 делегат а поред делегата могло је бити и гостију.

II конгрес за 20 април бијо је предвиђен да се одржи у Славонском Броду, али је касније одложен о томе су организације обавештене, па је одложен за 20 мај а на крају одложен за 20 јуни 1920 год. у Вуковару. Много се о томе постављало питање зашто у Вуковару а не у Београду или Славонском Броду како је то било напред предвиђено. Мислим да је ово питање остало не разјашњено, а ја у колико сам разговарао са члановима извршног одбора, и одлагање и место је зависило од онд. власти од које се морало тражити одобрење да би се конгрес могао одржати; а још један разлог што је у Вуковару била једна од најјачих организација у земљи а и дом су имали гди се толики број делегата и гостију могао примити.

Мени је познато да је наша јединица у Чачку разрадила предлог програма и да је на исти било неких малих примедби и то од неких старих синдикалних радника.

Пред II конгрес је наступила велика политичка акција зборови, конференције, састанци када су држати зборови у градовима са села су долазиле групе људи под заставама, а када су држати зборови по селима читаве колоне су тамо ишле из градова; у разговорима са члановима извршног одбора могло се наслућити о

подељеним гледиштима по питању програма имена партије и сеоског питања у партији у колико се ближије дан конгреса све је било више рада на терену.

Из Чачка за делегате на конгресу су били изабрани другови Коста Новаковић, Таса Петковић, Илија Красојевић²⁶, Светислав Недовић и Милојко Бирјаковић.²⁷ Милојко услед болести није могао ићи, а од гостију сећам се да су ишли Милан Ницовић и Милева Петковић.²⁸ Припремало се за конгрес! А на дан поласка било је у Чачку велико славље кренули смо возом преко Забрежја и на возу су се лепршале неколике црвене заставе Чачак нас је свечано испратио. Из Г. Милановца мислим да су била двојица или три у колико се сећам. У Забрежју смо прешли на лабу ту је било делегата из Шапца и Босне па је било другарских комун. поздрава.

У Београду на Савском пристаништу било је море народа, а кроз ову масу смо познали Косту Новаковића који је у Чачку за делегата изабрат, који нас је на пристаништу другарски поздравио. То је било 18 јуна 1920 год. а 19 јуна из Београда смо лабом кренули за Вуковар сада ту у лаби имамо делегата из Македоније, Црне Горе, и Источне Србије а било је нешто и Босанаца изгледа да је ова лаба била требована само за делегате. Опет је ту било и шале и весеља а у Вуковар смо стигли 19 јуна после подне. На пристаништу у Вуковару нас је сачекала огромна маса света са музиком и добродошлицом па смо се сврстали по војнички у колону двојних редова а поред нас су били редари са црвеним тракама преко мишке и на челу колоне била је музика.

Што се тиче самог дочека у Вуковару он је био изванредан. Мештани су се отимали ко ће учинити више услуге и примити више гостију; нас тројица смо становали код једног Маћара али је са нама српски говорио и сви његови укућани све су чинили да будемо задовољни!

Извршни одбор партије је 19 у вече одржао своју седницу на којој су изабрате комисије по свима питањима која су ушла у дневни ред. У комисију су изабрати другови из свих покрајина! Испред нас Чачана ушао је друг Коста Новаковић. Конгрес је почео у 8 часова 20 јуна. Комисија је радила по понумима које су делегати предали, сећам се да је због овога било нешто закашњења, а такође и неки чланови комисије из Хрватске су отказали па неће да учествују у раду, па знам да је одлучено дасе сва пуномоћја приме. Изабрато је радно председништво а за председавајућег је изабрат Павле Павловић; прочитан је и дневни ред и на њега је било примедана

ба али се ипак почело са радом и у комисијама није било сагласности па је ово на крају препуштено да реши конгрес.

На конгресу Реферат је поднео друг Филип Филиповић, по реферату је отпочела дискусија; по реферату највише су узели учешћа Живко Топаловић и Драгиша Лапчевић, који су предлагали: да се конгрес одложи и програм врати на проучавање и нове примедбе! Између Живка и Драгише са једне и Жиљка Јовановића и Симе Марковића са друге стране дошло је до дуге и оштре дискусије Живко и Сима су бранили предложени програм и износили како је исти предложен партиским организацијама на проучавање био и да су у истом програму неки пасуси исправљани. Том приликом је дошло до оштрице између два схватања: тако да је председавајући Павловић интервенисао да се треба придржавати пословника, који је бијо прописан. Сећам се да је Драгиша бијо поднео и неку резолуцију од које је касније одустао!

Давно је било, али се сећам да је било и неких делегата из Хрватске и Босне који се у појединостима нису слагали са предложеним програмом. И по питању признања Бољшевичке партије и усвајања њихове тактике и борбе било је неслагања од стране центрумашке групе коју су представљали Живко и Драгиша, који су се противили и томе да партија носи ново име које је у програму било предвиђено К. П. Ј.

Пленарне седнице су одржане 20, 21, 22, 23, 24. а 25 конгрес је завршен када је саопштен резултат гласања и када се председништво делегатима захвалило на високој свести. За програм је гласало нешто више од 300 делегата а присутних је било око 370, а требало је бити 412 како је то раније у штампи било објављено! На завршетку је отпевала Интернационала. На конгресу је приликом рада непрекидно присуствовао начелник срески или његов заменик. Сећам се и тога да је он у више наврата опомињао председништво да се са радом убрза. У колико се ја сећам од страних делегација конгресу је присуствовала Бугарска делегација а других се несећам.

По завршеном конгресу делегати су се враћали сви у своје правцу у свој крај. Уз пут било је весеља а и препричавања са конгреса; али се оштро осуђивао став центрумашке групе на челу са Живком и Драгишом.

Рад партије после конгреса је био још активнији изузем незначног броја који су делили гледиште центрумаша. Рад је бијо по закону легалан и слободан али полициске власти су све више сваки покрет регистровале и држале под присмотром! Предвиђени су и из-

бори за општинске управе и уставотворну скупштину. У покрет су стављене све партиске снаге а услови су били добри јер је било исувише материјала о ненародном режиму који је владао. Полицијски апарат је такође био у покрету, па је било и претњи и незаконитих поступака од стране полиције: изборној кампањи јер је било случајева да листа кандидата у суду буде потврђена али је на пошти нестане, као да је грешно послата у неко друго место која је била враћена када су избори већ били завршени. Тако је бијо и мој случај на листи кандидатској у општини Марковица — листа у суду потврђена али послата за Марковац — крагујевачки, која је негде задржана и враћена по свршеним изборима.

Они су ове случајеве назвали штампарском грешком за коју није нико одговарао! Или случај избора у Чачку: На комунистичкој листи бијо је кандидат судија Окружног суда Илија Красојевић, а све буржоаске странке су се фузионисале; где су сви методи незаконитости чињени па и мртви гласали, да нам отму изборе и то само за један глас.

На овим општинским изборима 1920 год. очито се видело шта се легалним путем може извојевати док буржоазија држи власт, јер све општинске управе изабране народном вољом пре или после су биле разрешене дужности; а у неким као у Београду нису у дужнос ни уведене министар унутрашњих дела рекао је изабраним: **Ви имате већину а ми силу — оружје.**

Тако после општинских избора режим је увидео да на легалан начин губи битку, па је се све више примењивао систем силе! Жандамериске станице су ницале као печурке после кише а у њима број жандарма се повећавао и њихове принадлежности су биле веће него једног професора; отпочело се са евиденцијом чланова Ком-партије код општина, жанд. станица и полиције; честе посете полициских службеника, претње и претреси и то све чешће у колико су се ближили посланички избори. На комунистичкој листи као носилац листе по онд закону бијо је друг Коста Новаковић за окр. Чачак. Избори су обављени новембра месеца 1920 год. На изборима Ком-партија је добила нешто око 200.000 гласача а у уставотворну скупштину 58 народних преставника. По броју трећа а по снази прва и у уставотворној скупштини! Ово је јако забринуло монарха и режим. На првим скупштинским седницама клуб Ком-посланика бијо је у преимућству својих предлога, који су разголитили сва незакоња, крађе и тортуру буржоаског покрета; и предлагали устав

који би народу дао право да управља собом, који би грађанима дао пуне слободе; право збора — договора и мишљења.

У народној скупштини требало да се донесе нов устав, из кога би изашли нови закони за ново створену државу Ср. Х и Сл какву су је они прозвали. Пре тога у Босни и старој Србији је била предвиђена аграрна реформа; сада је се од тога оступило, да бисе тиме поткупио део Муслимана који су на изборима били изабрани, као преставници у народној скупштини; на другој страни пљачке са ратним пленом, ратном штетом; у народну скупштину дошли су сада људи који су у току рата са лифериацијама пљачкали државу, као пример Милија Сретеновић из Г. Милановца који је за војску лифериовао опанке од хартије коме је требао судити војни суд а који се крије под скут Н. Пашића. Све се ово више није могло сакрити о томе се у народу све знало и свакоме је већ било пукао пред очима да са оваквим режимом се мора свршити. У колико је ово народу било јасно, јасно је било режиму а нарочито Александри Карађорђевићу који се почео богатити и преузимати све у своје руке! Сада се грозничаво власт држала у својим рукама, неводећи никаквог рачуна ни за законе ни на права људи ни на ситуацију у којој су се налазили радници и сеоска сиротиња, као и ситни службеници.

Да би режим спровео у дело своје намере, то јест обезбедио себи нов устав требало је на неки начин суспендовати комунистичке посланике из народне скупштине! па је зато Милорад Драшковић, месеца децембра 1920 г. донео „Обзнану“ неку врсту закона за коју нико није гласао по тој обзнани Ком. партија се ставља ван закона, њени преставници губе имунитет; организације се растурају и сваки случај се казни на лицу места. По овој обзнани комунисти су стављени ван закона све власти их могу прогонити апсирити; осуђивати вршити конфискацију и пленити.

За комунистичке посланике у народној скупштини и друге раднике овај акт Министра Драшковића бије је нешто што ни режим Милана Обреновића није употребљавао.

Клуб посланика К. П. је одлучио да обзнана није закон да о њему није ни дискутовано у народној скупштини а да није обавеза никога да га поштује.

Ово је саопштено путем штампе партиским организацијама; на другој страни полициске власти већ су ступиле у акцију, отпочели су претресе станова, плен материјала, књига, хапшења и др.

Ово су били критични моменти за политичке раднике и познате чланове партије.

Владајући режим је пожурио да ову ругобу обзнану покрије новим и злогласним законом о заштити државе, који предвиђа најстрожије осуде и казне за рад комунистичке партије у Кр. Ср. Х. и Сл.

Овај закон је донет на фришкү руку у почетку 1921. год. У народној скупштини за овај закон су гласали: Радикали 78 посл. демокр. 83 посл. Муслимани 28 посл. Земљор. 39 посл. а противу Комунисти 58 посл. и републиканци 2 посл. Овим законом сваки рад Ком. партије је забрањен, као легалан рад.

ИЛЕГАЛНИ РАД КОМ. ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Извршно партиско веће и извршни одбор партије донео је одлуку, да се пређе у илегалност са радом али да се рад мора ограничити због провала, то јест рад свести само на другове испробане у борби.

На тајној конференцији одржаној у Чачку донета је одлука за даљи рад и предвиђено све са киме би се све могло наставити са радом, тада нам се придружило неколико студената међу којима и Аца Бурчић,²⁹ па смо донели одлуку да забрањен материјал иде преко њега, пошто до тадањи секретар Таса Петковић био је службеник.

У овом илегалном раду људи су се челичили! Радничка класа је прогањана за комунисте није било запослења; њихове породице су биле без крова и хране. Прибављене су помоћи са села у храни и огреву, а после изгласања Видовданског устава, и атентата на Александру Караборђевића, терор је прешао све границе. Са дна мрачног талоба свака хуља дигла се у борбу против комуниста.

Ком. партија, да би са себе скренула пажњу 1923 год. променила је своје име да би под другим могла да учествује у јавном животу под именом Независна Радничка партија али је опет забрањена исте године у Београду одржата је илегална III партиска конференција, када је први пут заузет правилан став по националном питању.

У добу илегалног рада однос другова био је некако својственији партији а велико другарско поштовање!

Фебруара месеца 1922 год. илегално излази Борба која се под-

земним каналима разноси у све крајеве наше земље, а марта месеца исте год. у скривиштима је одата дужна пошта сенима Алије Алијагића после његовог погубљења, због атентата на Драшковића. Забрањен и илегални материјал штампан већином у Београду и Загребу и др местима растурао је а више пута у градовима у вече дељен у пролазу полициским чиновницима и официрима а затим лепљен на јавним установама.

Пред обласне изборе 1927. год. К. П. је опет покушала да изађе на изборе под именом Савез радника и сељака; али је овај покушај забрањен, после тога је терор појачан.

Јуна месеца у Бечу у Аустрији одржан је III конгрес К. П. Ј. а октобра 1928 г. у Дрездену у Немачкој када је Бура Баковић изабран за секретара К. П. Ј. а исте 8 — XI у Загребу судски процес против друга Тита, када је осуђен на 5 год робије.

Политичко деловање Др. Драгише Мишовића³⁰ заслужује општу пажњу.

Драгиша Мишовић је био друг виших социјалних погледа, друг неизмерне љубави, нежних погледа, са много осећаја према (онима) који немају средства за живот.

Дао је све за радничку класу и сеоску сиротињу и на крају свој живот. Његово политичко деловање долази у доба црне војне Диктатуре Александре Карађорђевића, а завршава 1939 год. када је на зверски начин убијен у Београдској главњачи.

Питамо се шта је све учинио каква дела да онако на зверски начин изгуби живот. Ваљда за то што је говорио истину; за то што је био поштен; за то што је припадао пролетерској партији; за то што се није слагао са непоштеним радом, што је мислио да цело друштво треба да живи бољим животом.

У последњој деценији од 1930 до 41 г. на политичкој арени на страни напредног радничког покрета заслужују поштовање два човека а то су Др Мишовић и Ратко Митровић³¹ њих двојицу неће ни будуће генерације заборавити, јер су они дали све од себе и на крају и своје животе да би други боље живели. Цела наша земља комунистичка партија а нарочито Чачак и околина са поносом изговарају имена ове двојице револуционара чија имена заслужују дасе помињу. И њима пише.

Са другом пок. Драгишом сам се упознао одмах по повратку са студија бијо је нежног здравља! али јаке воље и чврстог карактера! бијо је апостол Социјализма; не само на речима већ делима

као лекар није гледао на себе или неке своје материјалне интересе. Он је само вршио дужност лекара: а било је случајева када је видео да болесник нема средстава да потражи награду за преглед и за лекове му даде новац. Идеја Марксизма одвела га је на крајњу левицу. Сви покушаји буржоазије да га приволе за себе пропали су. Он се није одвајао од радника и сељака.

Буржоаски режим је отпочео са прогонима: ухваћен је изведен пред суд и осуђен али је ревизијом пресуде ослобођен, пошто је дуго време провео у затвору. За овим су се поново припремале нове мере; сазнало се да се припрема убиство од стране режима због чега је он морао да се склања од куће, а ми другови смо били принуђени да га чувамо! Видећи ову опасност он је се изгубио живео илегално; био је и у Загребу на саветовању код партиских другова па се вратио у Београд, где је пао у клопку у црној марици убијен од стране режимских чувара. Месеца јануара 1939 год. његово тело је пренето у Чачак и сахрањено уз учешће огромне масе света из свих крајева, Чачка и околине! Тода дана онд. режим је видео какву љубав и поштовање је имао пок Мишовић у народним масама.

Партиска организација другу Мишовићу је подигла споменик и неколико пута обнављала али полициске снаге су га рушиле и скрнавиле.

1933 год. у Немачкој а пре тога у Италији дошао је на власт фашистички режим, који је својом тактиком запретио опстанак целокупном човечанству а посебно напредном радничком покрету. У прво време капиталисти запада су овај покрет финансирани и помагали мислећи да га упуте на исток ради уништења С. С. С. Р. као једине земље у којој је остварено Социјалистичко друштво; што је омогућило да се фашизам развије врло брзо до те мере да од њега запрети опасност и овима који су га помагали.

У то време избила је револуција у Шпанији радничка класа је преузела власт и створила нову радничку државу. На другој страни и мрачне силе света Немачки и Италијански фашизам уз припомоћ западног капитала под командом генерала Франка ствара фронт противу шпанског народа; из целог света у помоћ шпанском народу стигли су добровољци а међу њима и Југословени! Борба се водила на живот и смрт. У то време на власти у Југославији био је Павле Караборђевић, Милан Стојадиновић, Бошко Јевтић, Цветковић и Мачек. Сви су они настојали да заведу режим у Југославији по немачком узору изврше фашизацију земље! Сви су јурили у Берлин и Минхен на подворење Хитлеру. Ово је и наш народ увидео и на

другој (страни) стваран је народни фронт под вођством комунистичке партије у одбрани земље. Све родољубиве снаге укључиле су се у народни фронт. Свима је била јасна ова срамна работа издајничке владе старе Југославије. Фашизам је ушао у Аустрију и Чехословачку без борбе. Омладина је запевала, Ој девојко јаранице дође Хитлер до границе.

И на крају месеца марта влада Цветковић — Мачек на милост и немилост је предала немачком фашизму Југославију. А 27 марта у нашој земљи дошло је до огромних демонстрација против овога пакта ове демонстрације је организовала Ком-партија и руководила демонстрацијама. Оборена је влада Цветковић — Мачек а на њихово место дошао Генерал Симовић са новом дружином, а у свим војним и цивилним установама остао је стари издајнички кадар. 6 априла 1941 год. Немци су без објаве рата напали Југославију и то: прво Београд са штуркама. Нова влада Симовића није била у стању да организује одбрану земље; а у позадини се појавила пета колона коју су фашисти израније припремали! У то (време) Ком-партија је издала директиву свима члановима партије дасе јаве у своје команде и ставе на чело јединица у одбрани своје земље. Команде су војне обавезнике враћале говорећи да немају наредбу за мобилизацију; тада се увидело да је ова издаја припремљена. И тако без икакве борбе фашисти су за неколико дана нашу земљу прегазили: а издајничка влада себи је у иностранству обезбедила удобан живот у нади даће опет доћи време кад се врати да народу зајаше на грбачу.

У то време преко Окружног комитета односно Ратка Митровића ми смо добили директиву: дасе у колико је могуће што више оружја и муниције сакрије и сачува, а да ће се накнадно добити директива за даљи поступак.

На дан 22 јуна ја сам неким приватним послом сишао у Чачак. Тамо сам се задржао дуже времена, прво сам сретио Добросаву Протића³², са киме сам се познавао и он ми је рекао да ја имам рачун да гостим јер је С. С. С. Р. објавио рат Немачкој а одма сам од других сазнао обратно да су Немци напали Совјетски Савез. Тога дана у Чачку сам приметио велику ужурбаност а улице су готово биле празне, само су Немци и жандарми били у неком покрету.

Скоро је било пред вече када сам пошао кући; а када сам био у центру града видео сам Драгутина Недељковића³³ који је стајао пред његовом радњом: са њим сам се познавао из ратних дана балканског и I светског (рата); он ме је позвао к њему и питао откуда

ја данас ту и рекао да треба одмах дасе губим; а када сам га упитао зашто он ми је рекао, дасу спискови свих комуниста предати Немачкој команди који ће сви бити похапшени. Ја сам са Драгутином почео дасе објашњавам али ми је он поновио да не треба о томе да распитујем само што пре дасе губим. Ја сам од њега фришко отишао са намером да неке другове о томе обавестим, прво сам дошао пред радњу Радомира Ивановића али је иста била затворена; затим сам отишао у стан Аце Бурчића, али га нисам нашао, била је ту његова жена која је осорно узвикнула на мене зашто га тражим; као да је нешто била револтирана; сада сам пошао да потражим Ратка Митровића: кога сам нашао код куће. Ратко је био расположен због тога што је дошло до рата између С. С. С. Р. и Немачке о чему смо и разговарали са предвиђањем да ће Немци фришко капитулирати!

На крају ја саопштих Ратку о ономе што ми је рекао Драгутин Недељковић али му на први мах нисам рекао ко ми је то саопштио, а када он све више навали ја му казах, али га замолих да ово неказује другоме. Све док му нисам рекао коми је рекао осетио сам да је Ратко са неверицом слушао шта сам му говорио али када рекох да ми је то рекао Драгутин он се мало замисли и осетих да му је било непријатно! Ја му понових да би требало на неки начин да обавести другове и да изађу из града. На крају ми је он са мало осмеха стегнуо руку и тако смо се растали! Сутрадан Ратко и Милан Петровић³⁴ су дошли код мене у село и казивали да су они избегли, а дасу неки другови похватани. Међу њима Аца Бурчић и Бранисав Благојевић³⁵ а (у) Горевници³⁶ је ухваћен ДР.³⁷ и неколико сељака и једна жена и сви су стрељани на игралишту код Мораве. Са овим је већ отпочела борба на живот и смрт; између окупатора и његових слугу а са друге стране свих политичких снага Српског-Југословенског народа.

ПОЧЕТАК БОРБЕ ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ И СТВАРАЊЕ ПРВИХ ДИВЕРЗАНТСКИХ ТРОЈКИ, ДЕСЕТИНА, ВОДА И ОДРЕДА

На терен Драгачева дошао је за команданта: прво Предрог — Драган Јевтић³⁸ у Срезу је формиран Срески ослободилачки одбор³⁹ у Срески одбор били су изабрати Раде⁴⁰ и Млађо Прелић;⁴¹ Богосав Бројић⁴²; Станоје Пантелић;⁴³ Светислав Недовић. Јевтић је смењен а на његово место дошао (је) Богдан Капелан⁴⁴; а за комесара у одред Милојко Гирјаковић, на жандармериску станицу у

Гучи је извршен напад која је разоружана; и постављена у Гучи команда места. За команданта је постављен Раде Прелић а за заменика Светислав Недовић. Бројно стање у одреду се повећало и одред је ојачао. Срески ослободилачки одбор се старао о снабдевању и исхрани одреда; команда места је била оформила месну чету за одржавање реда у срезу.

У то време Немачка казнена експедиција коју је водио агент Божо Радосављевић⁴⁵ пробила се у село Ртаре; убила је Милана Петровића и запалила неколико кућа у селу; ухватила неколико симпатизера и одвела у затвор у Чачак међу којима и Миланову жену Јелу⁴⁶. Ови су касније ослобођени приликом ослобођења Чачка.

Септембра месеца једна немачка колона покушала је да се из Чачка преко Јелице пробије у Драгачево, коју је на Јелици „Караула“ Драгачевски партизански одред сачекао потукао и одбацио према Чачку. Овде су Немци имали велике губитке; више пису покушали да пређу Јелицу само су положај тукли артиљеријом. Окупаторске снаге су се повукле из Ужица и Пожеге са којима је Драгачевски партизански одред водио борбе у Овчарско-Кабларској клисури где је Немцима нанео велике губитке.

У време које означајем у овом крају су четници Драже Михаиловића, под командом Јована Бојовића⁴⁷ вршили мобилизацију и стварали четнички Јелички одред, а једновремено је у срезу формиран и четнички одбор. Ми смо са Јованом Бојовићем направили споразум о заједничким акцијама у нападу на Чачак о формирању позадинске власти заједничке у општинама; о слободном приступању како партизанском тако и четничком одреду, о подели плена о снабдевању јединица о заједничким седницама у Среском одбору. Овом споразуму испред партизана присуствовао је Богдан Капелан; Милојко Бирјаковић и ја а испред четника Јован Бојовић; Чедо Вујовић⁴⁸ и Вељо Ивановић⁴⁹.

Пре напада на Чачак по селима су одржавани зборови и народ позиван у борбу док су четници вршили присилну мобилизацију. Ми смо примали само добровољце.

Често су држане седнице среских одбора; прво одвојене па касније и заједничке са четничким одбором. Било је много тешкоћа; на седницама је било одлука и обавеза за обе стране, које у опште од стране четничког одбора нису извршаване. А први став непријатељства четници су убили и опљачкали Воју Пајића⁵⁰ који је био

у то време комесар-благајник у Драгачевском партизанском одреду. Овај злочин четници су извршили на месту „Руји“ за време док је одред водио борбу противу Немаца у Овчарско-Кабларској клисури.

Четници су вршили мобилизацију људства али у опште нису долазили у додир са Немцима, водили су некакву политику исчекивања; а њихови курири су свакодневно доносили директиве са Равне Горе од главне четничке команде. Њихов циљ је био да по ослобођењу појединих места дођу да поставе власт и обезбеде себе у позадини.

Једини случај учешћа у нападу био (је) нешто на Чачку и Краљеву у заједници са партизанима и то само ради поделе власти.

По ослобођењу Чачка четници су настојали да дође до проливања братске крви, што је отклоњено једино разумевањем и попустљивим ставом наших људи.

У Чачку је формирана партизанска и четничка команда; код четника није било неке обавезе по којој би се знало шта је чија дужност, радијо је шта је ко хтео и пљачкало се на све стране.

КО ЈЕ БИО СВЕТИСЛАВ НЕДОВИЋ

Аутор „Мојих успомена“, Светислав Недовић, рођен је 1. октобра 1887. године у селу Ртарима (Драгачево). Детињство је провео у кући свога оца који је био сиромашан. О том сиромаштву Недовић пише на помало драматичан начин. Четвороразредну основну школу завршио је у Марковици. Иако је био одличан ученик, због немаштине није наставио школовање, већ се прихватио тешких пољопривредних послова.

Ипак, то му није сметало да се стално уздиже читајући литературу која му је долазила до руку. Стицајем срећних околности, међу првим књигама које је прочитао, били су списи Васе Пелагића и Светозара Марковића. До њих је долазио на, заиста, изузетан начин. Неки његов стриц из фамилије био је средњи начелник у Зајечару, па је књиге и друге списе, у којима су проповедане напредне идеје, пленио, али их није уништавао. За време одмора, доносио их је у Ртаре, па их је мали Светислав кришом узимао и читао. И баш су те књиге извршиле пресудан утицај на формирање његове личности. Оне су му, такође, помогле да се упозна и зближи и са радницима у Чачку, а касније и са истакнутим социјалистима тога доба: Мићићима из Годовика, Миљком Савићем из Свештице, Јевре-

мом Обренићем-Диогеном из Пшаника, Драгићом Лалчевићем из Пожеге, Велисавом Јањићем, Костом Новаковићем и Филипом Филипковићем из Чачка. . .

У Српску социјалдемократску партију примљен је 1907. године у Чачку. Ту је био повезан до 1909, а већ идуће године, формирањем организација у селима, наставио је политичку активност у своме крају.

Недовић је учествовао у балканским ратовима о чему је, у рукопису који објављујемо, оставио занимљиве импресије. Његово схватање тих ратова управо је схватање припадника покрета коме је припадао. Интересантни су, такође, делови овог рукописа у коме Недовић пише о своме учешћу у првом светском рату. Јер, један је од оних бораца који нису, стицајем околности, кренули преко Албаније, али се, такође, нису ни предавали, покушавајући да организују отпор окупатору.

После рата, Недовић је, као писмен човек, постављен за презника у Гучи. Али, не за дуго, јер је, као припадник напредног покрета, сметао режиму. Одмах после рата, укључио се у политички живот, али није имао част да буде делегат на Конгресу уједињења 1919. године. Јер, мобилисан је и стражарно спроведен у Македонију, а одатле у Пишкопеју (Албанија). Тако је режим покушао, бар привремено, да се ослободи неких истакнутих припадника ССДП. Ипак, Недовић је, са својим партијским пријатељима, наставио активност и међу војницима. Један је од организатора војничке прославе Првог маја у Пишкопеји:

„На свим шаторима у Пишкопеји — пише Недовић — освајале су црвене марамике, које су набављене и подељене. За овим се јавно говорило о Бољшевичкој партији и великом творцу Ленину. . . ”

И поред боравка у Албанији, Недовић није био по страни политичких збивања. Чини се да тај период, па све до забране КПЈ, представља врхунац Недовићевог ангажовања у пословима покрета. Иначе, на Вуковарски конгрес ишао је као један од двојице представника Драгачева. Други делегат био је Милојко Бирјаковић из Вирова, али није ишао због болести. Уместо њега, на Конгресу је учествовао Средоје Бркић из Доње Краварице (Драгачево), касније режимски човек, сенатор и припадник четничког покрета у другом светском рату.

Није престала активност Светислава Недовића ни после забране Комунистичке партије Југославије. Због тога је био шикани-

ран од тадашњих власти. Умео је, и имао воље, да сарађује и са млађим људима; био је веома близак др Драгиши Мишовићу (о чијем лику је у свом рукопису написао неколико топлих реченица) и Ратку Митровићу, затим Александру-Аци Бурчићу...

У почетку устанка 1941. године, Недовић се активно укључио у покрет и стварање револуционарне народне власти. Када је, у септембру 1941. године, у Гучи формиран Срески народноослободилачки одбор, Недовић је био један од његових чланова.

После прве непријатељске офанзиве, остао је у Драгачеву. Хапшен је, мучен и прогањан. Живео је илегално или полуилегално, непрекидно одржавајући везе са борцима. Два пута је осуђиван на смрт...

Након ослобођења наше земље, међу првима се ангажовао у раду на обнови порушеног Драгачева. Био је председник Среског народног одбора, а потом и председник Среског суда у Гучи. Активно је учествовао у друштвено-политичком животу. Као члан КПЈ, умро је, од последица ратних мучења и парализе, 17. септембра 1963. године. Сахрањен је у свом родном селу Ртарима.

И М Е Н И К

МАЊЕ ПОЗНАТИХ МЕСТА И ЛИЧНОСТИ

1. Рукопис „Моје успомене” Светислава Недовића из села Ртара (Драгачево), учесника на Вуковарском конгресу КПЈ, чували су његови синови, Милисав, радник из Ртара, и Радисав, службеник из Чачка. Део тих сећања објављен је, са коментарима, у листу „Чачански глас” у Чачку (Радован М. Маринковић и Раде Јованчевић: „БИО САМ ДЕЛЕГАТ НА ВУКОВАРСКОМ КОНГРЕСУ”, „Чачански глас”, бројеви 9 и 10, од 28. фебруара и 7. марта 1969. године).

За ову прилику приређивачи нису вршили никакве интервенције у рукопису да би се сачувала, што је могуће више, аутентичност казивања и језика. Такође, напомињемо да нисмо интервенисали ни тамо где Недовић није сигуран у тож догађаја. А чињеница је да је понекад непоуздан, јер је, вероватно, „Моје успомене”, које су, на основу старијих бележака, сређиване после 1960. године и нису завршене (због болести и смрти), писао, углавном, на основу личних сећања, а мање на основу проверених извора.

Недовић није најпоузданији онда када говори о учесницима неких догађаја. Приређивачи нису коментарисали ни те делове рукописа, јер се најчешће ради о личностима које су познате.

Но, и поред тих недостатака, „Моје успомене” представљају значајан документ, јер, у рукопису, Недовић, углавном и најчешће, говори и пише о мало познатим детаљима из догађаја чији је био сведок или актер. Многе

појединости представљаће, верујемо, допринос проучавању времена о коме пише, посебно у деловима у којима говори о свом детињству и школовању, у чачанском крају, о деловању Српске социјалдемократске партије, оснивању и раду Комунистичке партије Југославије, бирању делегата за прве конгресе Партије, као и неким моментима из устаничког периода 1941. године.

Овом приликом се „Моје успомене“ први пут објављују у целини.

2. Јелица — планина у западној Србији, између Чачка и Гуче.
3. Долови — део села Ртара.
4. Заблаће — село у близини Чачка.
5. Паковраће — село у близини Чачка.
6. Ртари — село у Драгачеву.
7. Јарослав Кужељ, лекар, пореклом Чех; дошао у Чачак као добровољац у српско-турски рат 1876. године; са прекидима био окружни физикус до 1907. године, када је пензионисан. У Чачку је живео до 1927. године. Умро у Загребу, где је сахрањен, 1928.

8. Марковица — село у Драгачеву.

9. Негришори — село у Драгачеву.

10. Миленко Јованчевић, земљорадник из Негришора, члан ССДП.

11. Божидар-Вожо Ж. Мићић (1879—1941), земљорадник из Годовика; социјалистичком покрету пришао почетком овог века. Члан управе месне организације ССДП у Пожеги (1906) и члан Надзорног одбора (1907. и 1908); дописник „Радничких новина“; после првог светског рата члан управе месне организације СРПЈ (к) у Пожеги (1919). За време другог светског рата активно сарађивао у НОП-у, због чега су га четници стрељали у Гривској код Ариља.

12. Љубомир Ж. Мићић (1882—1942), земљорадник из Годовика код Пожеге, члан ССДП од 1905; дописник „Радничких новина“ (1910), учесник у првом светском рату, а после рата био комунистички посланик у Уставотворној скупштини 1920. Члан управе НРПЈ у Пожеги (1923); члан СК КПЈ у Пожеги 1939. и члан ОК КПЈ у Ужицу; један од организатора устанка и борац Прве пожешке партизанске чете 1941. године; председник НОО у Пожеги и члан Окружног НОО у Ужицу. После пада „Ужичке републике“ повукао се у Санџак, где су га четници ухватили, спровели у Пожегу и стрељали 8. марта 1942.

13. Јеврем Обренић-Диоген (1863—1946), земљорадник из Пшаника (Драгачево), један од оснивача Радничког друштва у Ариљу 1892. године; био општински деловођа у Шумама код Ивањице, затим у Вичи, Горњем Дубцу и Котражи (Драгачево), где је дуги низ година ширио социјалистичке идеје.

14. Пшаник — село у Драгачеву.

15. Н. Н. ради се о Миљку Савићу (1858—1915), земљораднику из Свештице код Ивањице. Савић је један од најстаријих и најугледнијих српских социјалиста из доба Васе Пелагића, један од оснивача Радничког друштва у Ариљу 1892. године; сарадник листа „Занатлијски савез“ 1894; посланички кандидат на листи ССДП за округ ужички (1903); члан управе Радничке читалнице (1906) и надзорног одбора месне организације ССДП у Ивањици 1911. и 1913. године. Посланички кандидат на листи ССДП за округ пожаревачки и округ моравски био је 1912. године, а за округ ужички 1914.

16. Велисав Јањић, земљорадник из Атенице код Чачка, један од оснивача задруге „Свест“, члан ССДП.

17. Радомир Ивановић-Веђо, трговац из Чачка, члан ССДП и КПЈ у Чачку; имао више дужности у партијском животу.

18. Војо Михаиловић, члан ССДП у Чачку.

19. Стево Топаловић, чиновник из Чачка, члан ССДП и КПЈ.

20. Браћа Цвијовићи (Чедо и Драгић), чланови ССДП у Чачку.

21. Таса Петковић, чиновник из Чачка, члан ССДП.

22. Милан Нидовић, абаџија из Чачка, члан ССДП.

23. Светислав Живковић, земљорадник из Трнаве, члан ССДП, а касније и КПЈ; био кандидат за комунистичког посланика 1920. године у трнавском срезу.

24. Трнава — село у близини Чачка.

25. Љубомир Кордић, адвокат и судија у Чачку почетком XX века.

26. Илија Красојевић, судија у Чачку, члан ССДП и КПЈ, кандидат за комунистичког председника општине у Чачку 1920. године.

27. Милојко Ј. Ђирјаковић (1888—...), земљорадник из Вирова (Драгачево), један од најстаријих припадника социјалистичког покрета, члан и руководиолац организације ССДП у Вирову од њеног оснивања, касније члан СРПЈ (к) и КПЈ. За време устанка 1941. године био члан штаба Драгачевског партизанског батаљона. После прве непријатељске офанзиве живео илегално, а после ослобођења био посланик АСНОС-а, судија Окружног суда у Чачку, члан Окружног одбора Народног фронта у Ужицу и председник Среског савеза земљорадничких задруга у Ариљу. Сада пензионер у Чачку.

28. Милева Петковић, наставник у чачанској гимназији.

29. Александар-Аца Ђурчић, адвокат, комуниста из Чачка, са још 11 бораца и родољуба стрељан 20. јула 1941. године.

30. Драгиша Мишовић (1898—1939), лекар и хуманиста, политички радник из Чачка; истакнути борац против диктатуре Александра Карађорђевића и Петра Живковића, комуниста, једна од најпопуларнијих личности напредног покрета у чачанском крају. Због тога је хапшен, а у инсценираном саобраћајном удесу повређен од чега је умро 1939. године.

31. Рагко Митровић (1913—1941), политички радник, секретар Окружног комитета КПЈ за Чачак, политички комесар Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић”. Обешен 1941. године у Чачку. Народни херој.

32. Добросав Протић, фијакерист из Чачка.

33. Драгутин Недељковић, трговац из Чачка.

34. Милан Петровић, партијски радник, погинуо у Ртарима 27. августа 1941. године.

35. Ранисав Благојевић, абаџија из Чачка, стрељан од окупатора 20. јула 1941. године.

36. Горња Горевница — село у близини Чачка.

37. Др — реч је о Момчилу Катанићу, лекару из Чачка, члану штаба Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић”. Стрељан 20. јула 1941. године у Чачку.

38. Предраг-Драган Јевтић-Шкепо, командант батаљона 1941. године у Чачанском НОП одреду „Др Драгиша Мишовић”, погинуо 1943. као командант дивизије у Словенији.

39. Недовић није, у свом рукопису, тачно именовоо чланове Среског НОО у Гучи. Овај одбор формиран је 26. септембра 1941. и његови чланови су били: Млађо Прелић (председник), Богосав Броћић, Милић Бугарчић, Светислав Недовић, Милан Броћић, Јеремија Јечменић, Драгиша Голубовић и Љубивоје Пајовић.

40. Раде Прелић, партизански командант места у Гучи 1941. године. Убијен на Венцу у Лиси (Драгачево) у ноћи између 24. и 25. новембра 1941. године од четника.

41. Младен-Млађо Прелић из Гуче, убијен као припадник НОП-а (у устаничким данима председник Среског НОО у Гучи) од четника 20. јула 1943.

42. Богосав Броћић, књиџар из Гуче, убили га четници 1941.

43. Станоје-Цане Пантелић, из Дучаловића, припадник НОП-а, после ослобођења био на разним дужностима у Гучи. Сада пензионер у Чачку.

44. Богдан Капелан, командант Драгачевског партизанског батаљона, погинуо 3. новембра 1941. године код Ужичке Пожеге. Народни херој.

45. Божо Радосављевић-Величковац, полицијски агент, сарадник окупатора. У току рата убили га четници.

46. Јела Петровић, поштански чиновник, припадник НОП-а, погинула 1945. године у Чачку.

47. Јован Бојовић, командант Јеличког четничког одреда 1941. Присталица сарадње четника и партизана. Погинуо у борбама на Краљеви 15. октобра 1941. Претпоставља се да су га четници убили.

48. Чедо Вујовић, четник, сарадник окупатора. После рата осуђен на смрт као ратни злочинац.

49. Вељо Ивановић, предратни политичар из Гуче, умро у интернацији у току последњег рата.

50. Војислав-Војо Пајић из Вирова, заменик политичког комесара Драгачевске партизанске чете. Убили га четници Милутина Јанковића 22. септембра 1941. године на брду Руја у Негришорима (Драгачево).

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Споменица реалне гимназије 1837—1937, Чачак, 1938.
2. Триша Кацлеровић: Прве самосталне радничке организације у Србији, Београд, 1950.
3. Владислав Савић: Миљко Савић, сељак социјалиста, Београд, 1953.
4. Раде Јованчевић: Хроника Негришора, у рукопису, Историјски архив у Чачку.
5. Преглед историје Савеза комуниста Југославије, Београд, 1963.
6. С. Игњић, М. Ђоковић, В. Глишић: Раднички покрет ужичког краја, Београд, 1965.
7. Чачански крај у НОБ 1941—1944, хронологија догађаја, Чачак, 1968.
8. Мала енциклопедија, Просвета, Београд, 1969.
9. Р. М. Маринковић и Р. Јованчевић: Био сам делегат на Вуковарском конгресу, „Чачански глас“ бр. 9 и 10, Чачак, 1969.
10. Радован М. Маринковић: У трагању за Диогеном, „Чачански глас“ бр. 17, Чачак, 1970.
11. Мил. П. Ђоковић: Љубомир Мићић — дика родног Годовика, „Расковник“ бр. 13, Горњи Милановац, 1971.
12. Казивања Милисава Недовића из Ртара, Радисава Недовића из Чачка и Деспота-Дејана Војовића из Чачка.

CONTRIBUTION AUX «SOUVENIRS» DE SVETISLAV NEDOVIĆ

Dans son manuscrit «Mes souvenirs» Svetislav Nedović (1887—1963) de Rtari, région de Dragačevo, décrit les événements tumultueux de l'histoire récente serbe et yougoslave et en particulier le développement du mouvement progressiste socialiste, auquel il appartenait.

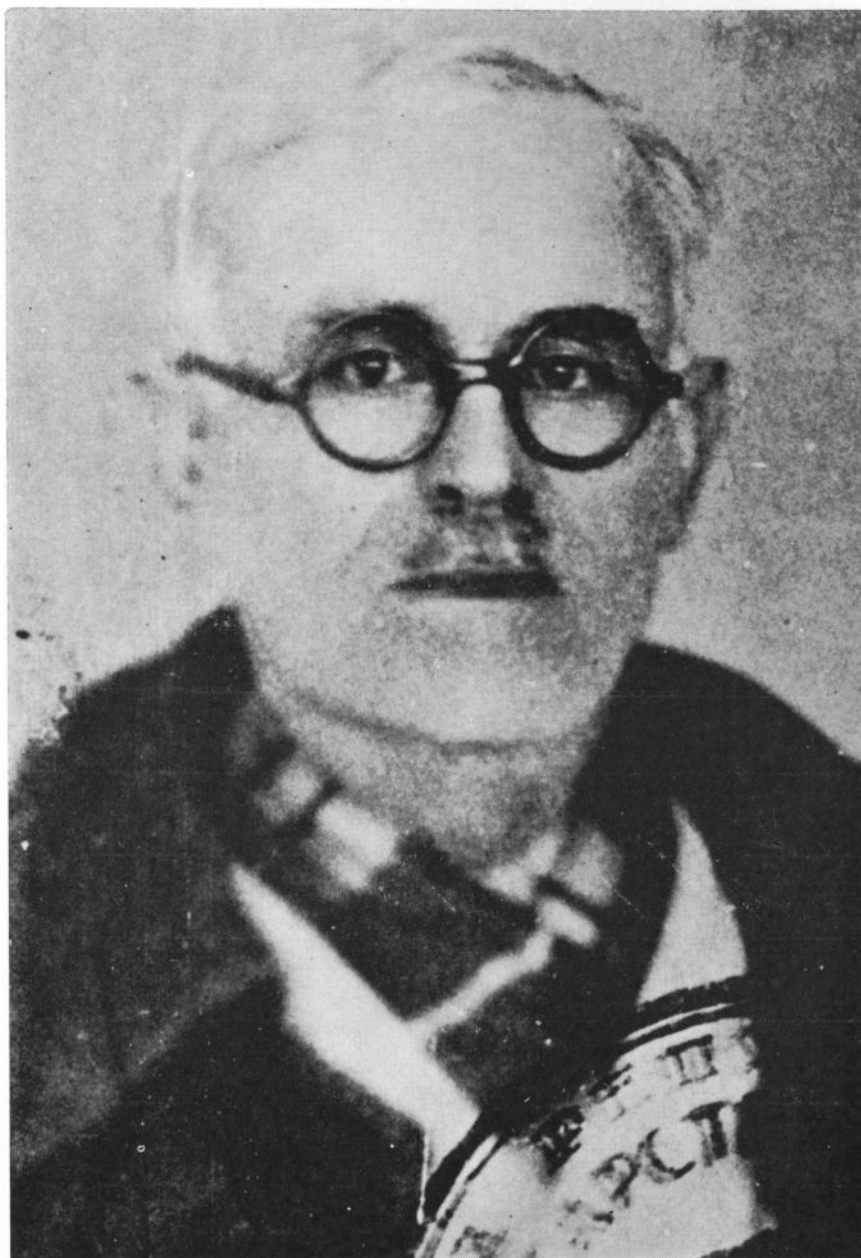
Nedović, pour ainsi dire autodidacte, dans un ton de confession intime, témoigne de son époque depuis l'époque de ses études sommaires à l'école du village, par ses premières expériences politiques au sein du mouvement socialiste et jusqu'à l'insurrection de 1941. Le manuscrit fourmille de données peu connues sur la formation du Parti social-démocrate serbe dans la région de Čačak et puis sur les débuts du Parti communiste de Yougoslavie, son développement et sa lutte pour la liberté de tous les peuples yougoslaves.

Nedović a combattu sur plusieurs fronts: participant actif des guerres des Balkans et de la Première guerre (dont il écrit d'une manière particulière et quelque peu pathétique), il est ensuite militant du parti pendant des années et enfin il est l'homme qui a donné sa contribution modeste à la reconstruction du pays après la Deuxième guerre mondiale.

Il est regrettable que le manuscrit soit resté inachevé. D'après l'introduction Nedović a eu l'intention de présenter les événements jusqu'en 1960. Mais la maladie lui a fait interrompre ce travail au moment où il est arrivé aux événements des débuts de la guerre de libération.

Malgré une certaine réserve qu'il faut garder devant quelques unes de ses constatations, malgré des vérifications à faire quant à sa présentation de certains événements ou personnages, «Les souvenirs» représenteront certainement du matériel intéressant pour des historiens éclairant certaines détails, encore obscurs, du développement du mouvement révolutionnaire, depuis le début du siècle jusqu'en 1941.

Radovan M. MARINKOVIĆ
Milan ĐOKOVIĆ

Сл. 1 Светислав Недовић

24
 У којем се Гиније дан Конгреса че
 је било бине паде на којењу.
 Ујо ваке за делатно на конгресу ој
 Гини изабрали, другиоу Коста Сабрајит,
 Каса Костајит, Мина Костајит, Мотинав
 Костајит и Милоје Костајит, Мануел јина
 Костајит ије нове итн. а ој јојоу селан
 се даој мина Мина Костајит и Мина Костајит.
 Применом се за конгрес! а не
 јан страна Гиније у јојоу бине сја
 бине јинајит аје јојоу јојоу јојоу, на
 јојоу се јојоу јојоу јојоу јојоу.
 Мина Костајит нас је јојоу јојоу - по
 Г. Милоје Костајит јојоу јојоу јојоу
 јојоу јојоу се јојоу. У јојоу, јојоу
 јојоу на јојоу, јојоу Гини јојоу јојоу
 а јојоу је јојоу јојоу јојоу.
 У јојоу на јојоу јојоу
 Гини је јојоу јојоу, а јојоу јојоу јојоу
 јојоу јојоу јојоу јојоу је јојоу,
 за јојоу јојоу, јојоу нас је на јојоу
 јојоу јојоу јојоу. У јојоу
 11 јуна 1910 јојоу. а 11 јуна јојоу

Сл. 2 Факсимил странице „Моје успомене“
 Светислава Недовића